

МИТОЛОШКИ ЗБОРНИК

29

ЦЕНТАР ЗА МИТОЛОШКЕ СТУДИЈЕ СРБИЈЕ

РАЧА

2013

Оригинални научни рад
УДК: 811.163.41`373.45
811.163.41`373.611

СЕМАНТИЧКО-ДЕРИВАЦИОНА
АНАЛИЗА ТУРЦИЗАМА У
САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ
КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ¹

SEMANTIC-DERIVATIVE ANALYSES OF TURKISH LOANWORDS
IN CONTEMPORARY SERBIAN LITERARY LANGUAGE

МАРИЈА С. ЂИНЂИЋ²

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ³
БЕОГРАД

1. Рад сродне тематике прочитан је на турском језику на Седмом међународном турколошком конгресу одржаном у Анкари од 24. до 28. септембра 2012. године.

2. mdjindjic@sezampro.rs

3. Овај рад је настао у оквиру пројекта 148005 *Лингвистичка истраживања савремене српске језика и израда Речника српскохрватске књижевне и народне језика САНУ*, који у целини финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије.

АПСТРАКТ: Један од важних задатака у испитивању турцизама у савременом српском књижевном језику јесте одређивање адаптивности турских речи, посебно њихове семантичке и деривационо-семантичке адаптивности. Досадашња анализа показује да семантички процеси у деривацији прате семантичке процесе у полисемији. Највише деривата имају оне лексеме које имају и највише значења. Турцизми који припадају општем лексичком фонду показали су највећу способност индуковања различитих семантичких процеса - и у полисемији и у деривацији: нпр. *боја, тестера, таван, султан, креч, шећер, ракија* и сл.

Кључне речи: турцизам, адаптираност, деривација, семантички процес.

У лингвистици важи аксиом да се сви језици мењају; они се мењају заједно са развитком друштва. Настанак нових појмова прати настанак нових речи којима се именују ти појмови. У савременом књижевном језику турцизама је свакако мање него раније. Њихова употреба није једнака код свих говорника српског језика. Дистрибуција турцизама зависи од фактора какви су године старости, пол, припадност одређеном крају, одређеном друштвеном слоју и професија. У последњих педесет година статус турцизама се у великој мери променио, доста лексике се изгубило из активне употребе.⁴

4. Укупан број турцизама у савременом српском језику није познат, али фонд турцизама свакако не обухвата онолики број лексема колико их је наведено у Шкаљићевом речнику (Шкаљић 1989) из прве половине прошлога века (близу 9000). *Речник српскохрватскога књижевног језика* (Р. МС) из средине прошлога века бележи око 2500 турцизама. Досадашња истраживања показују да би тај број био далеко већи и премашао би цифру од 6000 уколико би се узели у обзир и сви деривати и фонетске варијанте одређених турцизама (исп. Ћинђић 2010: 58). С друге стране, Једнотомни речник српског језика (РСЈ МС) бележи око 850 речи означених као турцизми, а заједно са њиховим дериватима тај број износи око 2000 речи.

Турцизми су део како пасивног, тако и активног фонда српског језика. У пасивни фонд спадају турцизми који више нису у употреби или је њихова употреба ограничена: застареле речи, архаизми (*ћемија, ајлук, айлија, већил*), историзми (*де-лтербејлук, димдаша, гахија, ферман, валија*) и неологизми (*чаршијање, зејџињаво* (прил.)). У активни фонд улазе бројне лексеме које се свакодневно употребљавају. Велики број турцизама припада групи потпуно одомаћених речи, које се не осећају као позајмљенице и за које не постоје потпуни домаћи еквиваленти, нпр.: *јалама, дуван, дујме, инаџи, јасџук, јорјан, каиш, кеса, креч, марама, џајуче, сајун, чизма, сандук, ракија* и сл.

Један од важних задатака приликом испитивања турцизама у савременом српском књижевном језику јесте одређивање њихове адаптираности, посебно њихове семантичке и деривационо-семантичке адаптираности.

У нашем раду трудићемо се да дамо неке одговоре у вези са семантичко-деривационим процесима који су карактеристични за турцизме.

Семантичко-деривациони речник џурцизама у српскоме језику, чија је израда управо у току, представља важан инструмент за семантичка истраживања овог слоја лексичког фонда српског језика. Овај речник обухвата све лексеме; лексеме и њихови деривати дати су у облику деривационих гнезда у којима је приказан код деривата и деривациони степен, као и семантичка трансформација. Уз сваку просту реч наводе се све речи које су од ње постале у процесу деривације – суфиксацијом, префиксацијом, комбинованом творбом, слагањем и творбом претварањем. Иначе, морфемска творба представља најкомплекснији тип творбе у српском језику, јер на овај начин,

уз додавање и комбиновање одређених везаних морфема са коренском морфемом, настаје највећи број лексема.

Турски језик је извршио највећи утицај на лексичком плану, док утицаји на другим језичким плановима нису посебно дошли до изражаја, будући да је српски флективни, а турски аглутинативни језик. Турски језик као аглутинативан језик у свом инвентару бележи велики број суфикса који служе за творбу нових речи. Њега карактерише суфиксална творба речи код које се суфикси додају на корен или на основу (Чаушевић 1996: 436–437).

Временом се из великог броја лексема турског порекла у српском језику издвојио низ суфикса који су се осамосталили и који учествују у формирању врло продуктивних творбених модела (исп. Радић 2000). Пре свега, то су суфикси *-чија/-џија, -лија, -лук, -ана*, који су због своје добре адаптираности и старине у литератури сврстани и међу домаће суфиксе (Клајн 2003: 218). Ови суфикси носе именичко обележје у српском језику. Од ових суфикаса настао је комбинацијом са домаћим основама велики број хибридних речи (*рачунџија, клоџаџија, инџереџија, факулџеџлија, њуберџеџлија, дуџаџлија, кукавичлук, њросџаклук, џиџиџашлук, куџлана, оружана, џоџлана*). Посебно треба истаћи и то да су турски суфикси послужили и за грађење нових именица с турском основном на основу аналогije, а које као такве не постоје у турском језику, нпр. *харамџаша* (*џрема џур. haram + başı*) = haydut başı, *џухаџли*, (*tur. tuhaf+li*)= tuhaf; *занаџлија* (*zanaat+li*) = zanaatçı и сл. Турски придевски и прилошки суфикси попут *-ли, -и, -иле* остварили су мањи утицај, као и именички суфикси *-џаша, -џар/-џар, -суз и -џик*. У српски језик ушло је из турског морфолошког система и претеритално *-џи /ti*, и то у глаголска образовања са

претежно турским основама: *бојадисаџи*, *севдисаџи* и сл. (Стаховски 1961: 67-81).

Овај речник турцизама је у исто време и семантички и деривациони, јер су дефинисане све одреднице и деривати. У њему су наведени следећи деривати именице *дуд*: *дуд-а*; *дуд-ар*; *дуд-ара*; *дуд-аст*; *дуд-аш*; *дуд-ика*; *дуд-иња*; *дудињ-ак*; *дудињ-ар*; *дудињ-аст*; *дудињ-и*; *дудињ-ка*; *дуд-ић*; *дуд-ов*; *дуд-овац*; *дуд-овача* *дудов-ина*; *дудов-ље*; *дудов-њак*; *дуд-о-ред*. Сви наведени деривати подељени су цртицом на творбену основу и суфикс (нпр. *дуд-ињак*), а одређеним знаковима је обележено како је настао дериват.

На тај начин добија се јасан увид у токове деривационо-семантичких процеса. Семантичко-деривациони речник турцизама броји око 900 гнезда. Грађу за овај речник чини шестотомни *Речник српскохрватскоја књижевној језика* (Р. МС). Из њега су ексцерпиране лексеме које су квалификоване, обележене као турцизми. Међу позајмљеницама најбројнији су турцизми у српском језику. Турцизми спадају у домен позајмљеница чији је процес преузимања одавно окончан.

Немогуће је на основу великих описних речника побројати све позајмљенице, јер се уз деривате истога корена квалификатор о пореклу изоставља (Васић 1996: 89). То важи и за турцизме, поготово ако се узму у обзир и пропусти у њиховој идентификацији, односно случајеви где изостаје навођење турске етимологије, као код речи *џарак* или *шебој*.

У њега су уврштени и они турцизми који имају само један дериват:

ВЕРГИЈА (тур. *vergi*)

0 *вергија* ж заст. порез, данак.

1₁<0 **вергиј-аш** м онај који је дужан давати вергију.

НАХИЈА (тур. *nahiye*)

0 **нахија** ж заст. управно подручје, крај, област.

1₁<0 **нахиј-ски**, -а, -о који се односи на нахију.

Како би се у потпуности приказао постојећи инвентар турцизама у српском језику Речник бележи и оне турцизме који немају деривате:

МЕЛЕЋ (тур. *melek*)

мелећ м анђео.

МУШЕМА (тур. *muşamma*)

мушема ж навоштено платно.

За потребе овога рада издвојили смо све такве речи које се бележе под словом К. Њих је укупно око осамдесет. Међу њима је највише застарелих речи: *качак*, *кашилук*, *кувейџ*, *курада*, *кошија*, *кум*, *курџариш*, *куџнија*, *кушак*, *кушлук* и сл. Затим следе термини попут: *кадаиф*, *каља*, *кајама*, *карамуџ*, *качамак*. У случају наведених термина и очекивано је да немају деривате, јер термини у српском језику имају према Даринки Гортан-Премк ограничену деривациону способност (Гортан-Премк 1997: 121). Забележени су и историзми: *каза*, *кајмакам*, *кајуданџаша*, *коџабаша*. Увидом у овај мањи сегмент речи које немају гнезда утврђује се њихов статус у српском језику. Уколико нису термини оне нису довољно адаптиране, бар не семантички, с обзиром на то да немају деривацију и развијену полисемију. Ако нека позајмљена реч има много деривата она је увржена и прихваћена у српском језику, а ако има сиро-

машну полисемију и деривацију она није довољно адаптирана (Драгићевић 2007: 189). Оне углавном припадају пасивном фонду и губе се из језика.

Досадашња анализа показује да семантички процеси у деривацији прате семантичке процесе у полисемији. Највише деривата имају оне лексеме које имају и највише значења. Нпр. реч *лаіум* има три значења и у свом гнезду садржи седам деривата, шест првостепених и један другостепени дериват. *Лаіум* као основна лексема и носилац деривационог гнезда у творбеној је основи 1-степених деривата; 1-степени деривати су у творбеној основи 2-степених деривата:

ЛАГУМ (тур. *lağım*)

0 лагум 1. мина; миниран поткоп испод утврђења, брда и сл. 2. подземни ходник, тунел. 3. покр. у брду ископан подрум за вино.

2₁<1₂ лагум-ање с гл. им. ← лагумање.

1₁<0 лагум-ар м онај који поставља и пали лагум, минер.

1₂<0 лагум-ати, -ам импф./пф. 1. лагумом, мином разорити, разарати. 2. тући експлозивним пројектилима, бомбардовати.

1₃<0 лагум-аш м → лагумар.

1₄<0 лагум-исати, -ишем импф./пф. → лагумати (1).

1₅<0 лагум-ски, -а, -о који се односи на лагуме.

1₆<0 лагум-џија м → лагумар.

ОЦАК (тур. *osak*)

0 оцак м 1. димњак. 2. огњиште у зиду које је непосредно повезано с димњаком, камин. 3. кућа, дом. 4. фиг. род,

породица (обично угледнија). 5. јамица у земљи за са-
ђење каквог семена, кућица Изр. **као да је кроз оцак**
прошао црн је и гарав; **на оцаку** код куће; **неће му**
се више ~ **пушити** пропашће, упропастиће га.

1₁<0 **оцак-лија** 1. ж соба у којој има оцак, огњиште, камин;
гостинска соба. 2. ж оцак (2). 3. м → оцаковић.

2₁<1₁ **оцак-лица** ж дем. ← оцаклија (1).

1₃<0 **оцак-овић** м човек из старе, угледне породице, коле-
новић, кућић.

1₄<0 **оцац-ар** м онај који чисти оцаке, димњаке, димни-
чар.

2₂<1₄ **оцацар-ев**, -а, -о = **оцачар-ов**, -а, -о који припада
оцачару.

2₃<1₄ **оцачар-ов**, -а, -о који припада оцачару.

2₄<1₄ **оцачар-ски**, -а, -о који се односи на оцачаре, димни-
чарски. 1₅<0 **оцац-ић** м дем. ← оцак.

Међутим, забележено је да се код појединих лексема са сла-
бом полисемантичком структуром образује нешто веће семан-
тичко деривационо гнездо, као и супротан случај да се код
лексема са широком полисемантичком структуром уочава
слаб деривациони потенцијал. Нпр.:

ПЕШКИР (тур. *peşkir*)⁵

0 **пешкир** м а. ручник, убрус. б. марама за обавијање гла-
ве и капе мушкараца, турбан.

1₁<0 **пешкир-ина** ж аугм. од пешкир.

5. У савременом турском језику лексема персијског порекла *peşkir* јесте део пасивног лексичког фонда.

1₂<0 **пешкир-ић** м дем. ← пешкир.

1₃<0 **пешкир-ски**, -а, -о који се односи на пешкире.

1₄<0 **пешкир-че**, -ета с м дем. ← пешкир.

1₅<0 **пешкир-чина** м аугм. и пеј. од пешкир.

1₆<0 **пешкир-чић** м = пешкирче.

1₇<0 **пеш-а**⁶ м жарг. хомосексуалац, педер; слаб, туњав мушкарац.

1₈<0 **пеш-ко**, -а м жарг. → пеша.

1₉<0 **пеш-ован** м жарг. → пеша.

ПРС_{1<1₁} за-пешкир-ити, -им пф. обавити пешкиром.

ПЕРВАЗ (тур. pervaz)

0 **перваз** м 1. оно чиме је нешто опточено или обрубљено, обруб, опток, опшав, поруб. 2. украсни венац. 3. руб, ивица као граница нечега. 4. наслон на прозору, прозорска даска. 5. ограда, прсобран.

1₁<0 **перваз-ити**, -им импф. налазити се около као перваз, обрубљивати, опкољавати.

ПР_{1<1₁} **о-первазити**, -им пф. опточити первазом, оивичити, обрубити.

Основне, просте лексеме по правилу имају најразвијенију полисемантичку структуру и, опет по правилу, имају највећи број деривата, тј. имају најразвијенија деривациона гнезда. Ове лексеме чине основни лексички фонд и имају централни статус у лексичком систему. Турцизми који припадају општем лексичком фонду показали су највећу способност индукто-

6. Лексеме *йеша*, *йешко* и *йешован* формиране су од крње основе лексеме *йешкир*, што није ретка појава у творби експресива.

вања различитих семантичких процеса – и у полисемији и у деривацији: нпр. *боја*, *шестера*, *шаван*, *сулџан*, *креч*, *шећер*, *ракија* и сл.

Семантичко-деривациони речник турцизама у српском језику моћи ће да послужи као основа за утврђивање типа семантичких веза са турским моделом (директна веза, сужења или проширења значења). Овај аспект анализе налаже да се свака реч посебно анализира и упореди са семантичким дијапазоном изворне лексеме.

У време настанка Р. МС велики број турцизама је био део општег лексичког фонда, док данас, педесетак година касније, ти турцизми припадају застарелом лексичком фонду, нпр. *ђумрук*, *шерзија*, *јабана*, *јаваш*, *јордам*, *хаир*, *хасна*, *зираџ*, *џам*, *нијеџ*, *уџија* и сл. С друге стране, интересантно је то да су се неке од речи које су део стандардног српског језика потпуно изгубиле из турског језика, као што је реч *дуван* (тур. *duhan*), док немали број речи припада застарелој лексици у турском језику: *шејрџ* (тур. *şakirt*), *акар* (тур. *akar*), *безисџан* (тур. *bedesten*), *шешеџа* (тур. *şemse*).

Литература

- Бангуоглу 1995:** Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin grameri*, 4. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 528.
- Васић 1996:** Вера Васић, Речи страног порекла у Речнику српскохрватскога књижевног језика, *О лексичким њезајмљеницама*, *Зборник радова са научној скуџа Сџране речи и изрази у српском језику, са осврџом на истџи њроблем у језицима националних мањина*, Суботица – Београд: 89–95.
- Гортан-Премк 1997:** Даринка Гортан-Премк, *Полисемија и орџанизаџија лексичкој сисџема у савременом српском језику*, Институт за српски језик САНУ, Библиотека Јужнословенског филолога,

књ. 14, Београд.

Драгићевић 2007: Рајна Драгићевић, *Лексиколоџија српског језика*, Београд: Завод за уџбенике.

Ђинђић 2010: Марија Ђинђић, Турцизми у савременом српском књижевном језику, *Riječ*, год. 16, св. 1, стр. 57-63.

Караагач 2008: Günay Karaağaç, *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Клајн 2003: Иван Клајн, *Творба речи у савременом српском језику 2* (суфиксација и конверзија), Београд.

Коркмаз 2007: Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, 3. baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Луис 2000: Geoffrey L. Lewis, *Turkish Grammar*, Second edition, Oxford: Oxford University Press.

Радић 2001: Првослав Радић, *Турски суфикси у српском језику (са освртом на сјање у македонском и бујарском)*, Београд: Институт за српски језик САНУ, Библиотека Јужнословенског филолога, књ. 17.

Р. МС 1967–1973: *Речник српскохрватског књижевног језика*, Нови Сад – Загреб: Матица српска–Матица хрватска.

РСЈ МС 2007: *Речник српског језика*, Нови Сад: Матица српска.

Семантичко-деривациони речник 2003: *Семантичко-деривациони речник, свеска 1*, Нови Сад: Филозофски факултет.

Семантичко-деривациони речник 2006: *Семантичко-деривациони речник, свеска 2*, Нови Сад: Филозофски факултет.

Стаховски 1961: Stanislaw Stachowski, *Przyrostki obcego pochodzenia w języku serbochorwackim*, Univerzitet, Kraków, 1-162.

ТС 2010: *Türkçe Sözlük*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Türk Dil Kurumu, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Чаушевић 1996: Ekrem Čausević, *Gramatika suvremenoga turskog jezika*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Шкаљић 1989: Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izdanje, Svjetlost: Sarajevo.

MARIJA ĐINĐIĆ

SEMANTIC-DERIVATIVE ANALYSES OF TURKISH LOANWORDS IN
CONTEMPORARY SERBIAN LITERARY LANGUAGE

Summary

This paper presents one of the important tasks in researching words of Turkish origin in contemporary Serbian language. This is positioning adaptability of Turkish words, especially their semantic and derivative-semantic adaptability. So far, analysis shows that semantic processes in derivation follow semantic processes in polisemy. The greatest number of derivatives have those lexemes which have the most meanings. Turkish loanwords, that are the part of general lexical fund, have showed the biggest ability of induction of different semantic processes – both in polisemy and derivation, for example *boja* (colour), *testera* (saw), *tavan* (attic), *sultan* (sultan), *kreč* (lime), *šećer* (sugar), *rakija* (schnapps) etc.

Key words: Turkish loanword, adaptability, derivation, semantic process.